

UOT 902

ZEYNƏB QULİYEVA

NAXÇIVANIN SON ENEOLİT KERAMİKASININ MƏNŞƏYİ

Məqalədə Naxçıvanın Son Eneolit keramikası tədqiq olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, Cənubi Qafqaz regionunda çox sayda abidənin aşkar edilməsinə baxmayaraq, Son Eneolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı məsələ bu vaxtdək tam həllini tapmamışdır. Bu, Eneolitin erkən və orta mərhələsinə aid abidələrin üzə çıxarılmasına ilə bağlı olmuşdur. Son vaxtlarda Naxçıvan ərazisində qeydə alınan Naxçıvantəpə, Uçan ağıl, Uzunoba abidələrinin arxeoloji materialları Son Neolitlə Son Eneolit dövrləri arasındakı boşluğu doldurmaqla yanaşı, həm də Son Eneolit mədəniyyətinin mənşəyinin öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. Bu məsələnin həllində keramika məmulatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ovçultəpəsi, Yeni yol, Şorsu, Zirinclı keramikasında əvvəlki dövrün ənənələrinə rast gəlinmişdir. Bu ənənələrdə 2 əsas istiqamət diqqət çəkir. Birinci istiqamət Son Neolitdən birbaşa Son Eneolitə keçən ənənələrlə bağlıdır hansı ki, ağız kənarları dairəvi dəşiklərlə çevrələnmiş tava tipli qablarda əks olunmuşdur. Yeni yol və Şorsudan aşkar olunan bu tip qabların daha qədim nümunələri I Kəltəpə, Xatunarx, Textun neolit təbəqəsində məlumdur. İkinci istiqamət isə Eneolitin erkən və orta mərhələsi ilə bağlıdır. Onlar özlü də 2 qrupa bölünür. Birinci qrupa Son Neolitdən başlayaraq Eneolitin bütün mərhələlərində davam etdirilən ənənələr aiddir. Bu xüsusiyyətlər I Kəltəpə, Naxçıvantəpə və Ovçultəpəsinin ortaq elementlərindəndir. İkinci qrupa isə Eneolitin erkən və orta mərhələsində ortaya çıxaraq Son mərhələyə keçən ənənələr aiddir. Bu xüsusiyyətlərə əsasən Naxçıvantəpə və Ovçultəpəsində, qismən də Yeni yolda rast gəlinir. Bütün bunlar Son Eneolit keramikasının mənşəyinin yerli ənənələrlə bağlı olmasından xəbər verir.

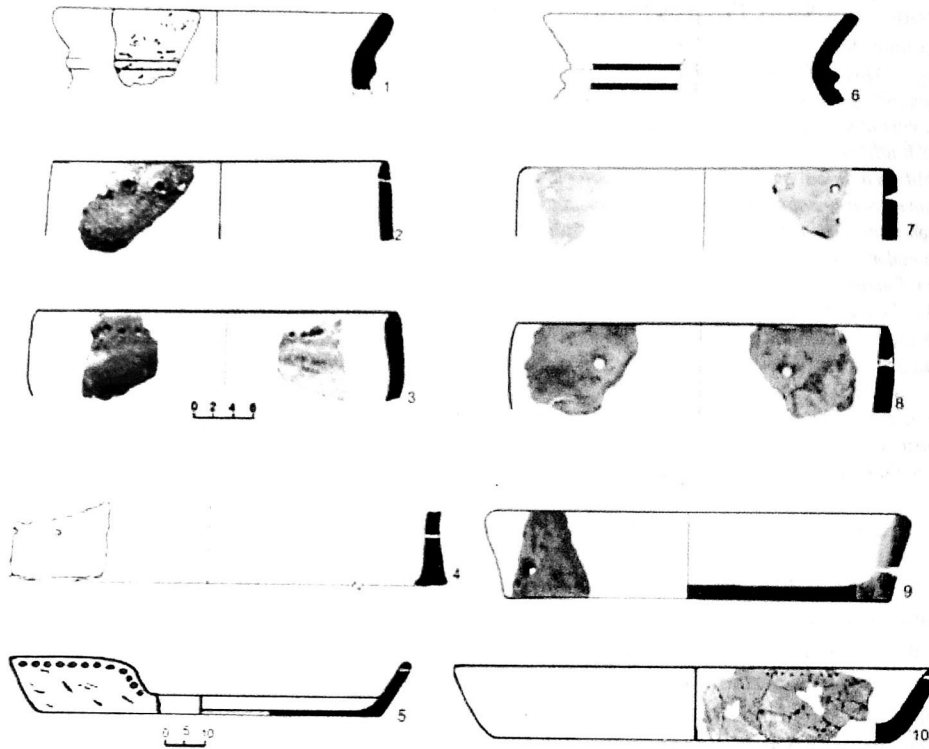
Açar sözlər: *Son Eneolit, Ovçultəpəsi, Yeni yol, Naxçıvantəpə, I Kəltəpə.*

Cənubi Qafqaz regionunda Son Eneolit dövrünə aid çoxsaylı abidələr aşkar olunsa da onunla bağlı bir çox problemlər hələ də tam həllini tapmamışdır. Onlardan biri bu mədəniyyətin mənşəyi ilə bağlı olub əsasən cənub təsiri (Mesopotamiya) ilə əlaqələndirilir [7, 67; 4.]. Uzun müddət ərzində regionda Eneolitin erkən və orta mərhələlərinə aid abidələrin aşkar olunmaması bu məsələnin dəqiqləşdirilməsinə imkan verməmişdir. Son dövrlərdə Naxçıvanda aşkar olunan Naxçıvantəpə, Uçan ağıl, Uzunoba yaşayış yerləri Son Neolitlə Son Eneolit arasındakı boşluğun aradan qaldırılmasına şərait yaratmışdır. Onların yaxınlığında qeydə alınan Son eneolit abidələrinin arxeoloji materialları Eneolitin mərhələləri arasındakı bağlılığı izləməyə imkan vermişdir. Onların içərisində keramika məmulatı Son Eneolitin mənşəyi ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusiyyətlər keramikanın hazırlanma texnologiyasında, qabların formasında və ornamentasiyasında əks olunmuşdur.

Bu dövrün keramikası sarı, boz rəngli, saman tərkibli gildən olan lent şəkilli təbəqələrin birləşdirilməsi yolu ilə hazırlanmışdır. Saman tərkibli və saman üzül keramikanın I Kəltəpə abidəsi üçün xarakterik olması müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan məlumdur [5; 2]. Qabların xarici səthi daraqlanmışdır. Bu texnologiyaya Eneolitin erkən və orta mərhələsini əks etdirən Naxçıvantəpə qablarının bəzən xarici səthi, yaxud içəri üzü, bəzən də hər iki üzündə rast gəlinmişdir [3, şəkil 55,2; 63,5; 73,3;]. Son Eneolit dövründə bu texnologiya daha geniş vüsət almışdır ki, bu da Cənubi Qafqazın Sioni, Şərqi Anadolunun Sarıgül, Çətənli [13, 164] və Arazın sağ sahilində yerləşən Culfa Kəltəpəsi, Köhnə Paşqah təpəsi kimi abidələrdən aşkar olunan daraqlanmış keramika nümunələrində təsdiqini tapır [9, şəkil 15,4; 13,10].

Son Eneolit qablarının formasında və ornamentasiyasında 2 təsir özünü göstərir. Birincisi Son Neolit dövrü ilə birbaşa bağlıdır. Bu, ilk növbədə özünü qıfşəkilli ağızlı küpələrdə

göstərir. Ovçulartəpəsindən aşkar olunan bu küpə təkcə formasına görə deyil, eyni zamanda saman tərkibli olması və boğazını çevrələyən relyef qurşaqla da I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar olunan qabla üst-üstə düşür (şəkil 1, 1,6)



Şəkil 1. Son Eneolit keramikasına Neolit dövründən gələn ənənələr (1,4: Ovçulartəpəsi, 2: Yeni yol, 3,5-Şorsu; 6-10: I Kültəpə).

Eneolit dövründə relyef qurşaqların bir qismi Son Neolit dövründəki kimi sadə formada davam etdirilsə də, digər qismi daraq basqısı, barmaq basqısı, yaxud çərtmə naxışlıdır. Belə ornamentlər Naxçıvantəpə, Uzunoba və Ovçulartəpəsi təmsalında Eneolit erkən, orta və son mərhələsində də varlığını sürdürmüşdür. Maraqlıdır ki, Eneolit I-II fazasında müxtəlif çeşidlərlə təmsil olunduğu halda, III fazada-final mərhələnin Yeni yol, Şorsu, Zirincli kimi abidələrində rast gəlinmir. Bu abidələrdə Son Neolit ənənəsi özünü ağız kənarı dairəvi dəşiklərlə çevrələnmiş kasalarda və tava tipli qablarda davam etdirilmişdir. Kasalar silindrik və konusvari olub, qəhvəyi rəngli gildən hazırlanmış, yalnız Yeni yol kasalarının bəzisinin səthinə qara rəngli məhlul çəkilmişdir (şəkil 1, 2-3,7-8). Tava tipli qablarda diqqət çəkən xüsusiyyət onlara Son Eneolit əvvəlki mərhələlərində rast gəlinməməsidir. Əsasən Yeni yolda və Şorsuda qeydə alınan bu tipli qabların I Kültəpədən aşkar edilən ən qədim nümunəsi də eyni ilə onlar kimi dayaz, qalın divarlı və konusvari olmaqla, ağız kənarı dairəvi dəşiklərlə çevrələnmişdir (şəkil 1, 5,10). Onların diametri 27/30 sm-dən 60/70 sm-dək dəyişir (KT-16, E-225; 218; KT-15, №F021; №G18). Hər iki mərhələdə bu tipli qablar saman və qum tərkibli

olub, xaricdən hislənmişdir. Bu da istər Son Neolitdə, istərsə də Son Eneolitdə onların funksiyasının dəyişmədiyini göstərir.

Son Eneolit dövrünə daxil olan Neolit ənənəsi özünü ornamentasiyada da biruzə verir. Məlum olduğu kimi, dairəvi dəşiklərlə bəzəmə texnologiyası Neolit dövrünə aid abidələrdə geniş yayılmışdır. I Kültəpə qablarında olduğu kimi Son Eneolit qablarında da belə ornamentlərin qabların ağız kənarından gövdəsinə doğru yerdəyişməsi izlənilir (şəkil 1, 2-4, 7-9). Bu tip ornamentlərə I Kültəpə ilə yanaşı [5, tab. 19, 3], Şomutəpə [6, tab. 203, 10-458], Hacı Firuz [15, şəkil 74], Xatunarx və Ararat (Ağrı vadisi) vadisinin [12, şəkil 125, 2] keramikasında rast gəlinmişdir. Neolit dövründən tətbiq edilən bu ornamentlər Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində də varlığını sürdürmüşdür ki, bu da hər iki mədəniyyət arasındakı varislik məsələsini sübut edən faktlardan biri kimi əhəmiyyətlidir.

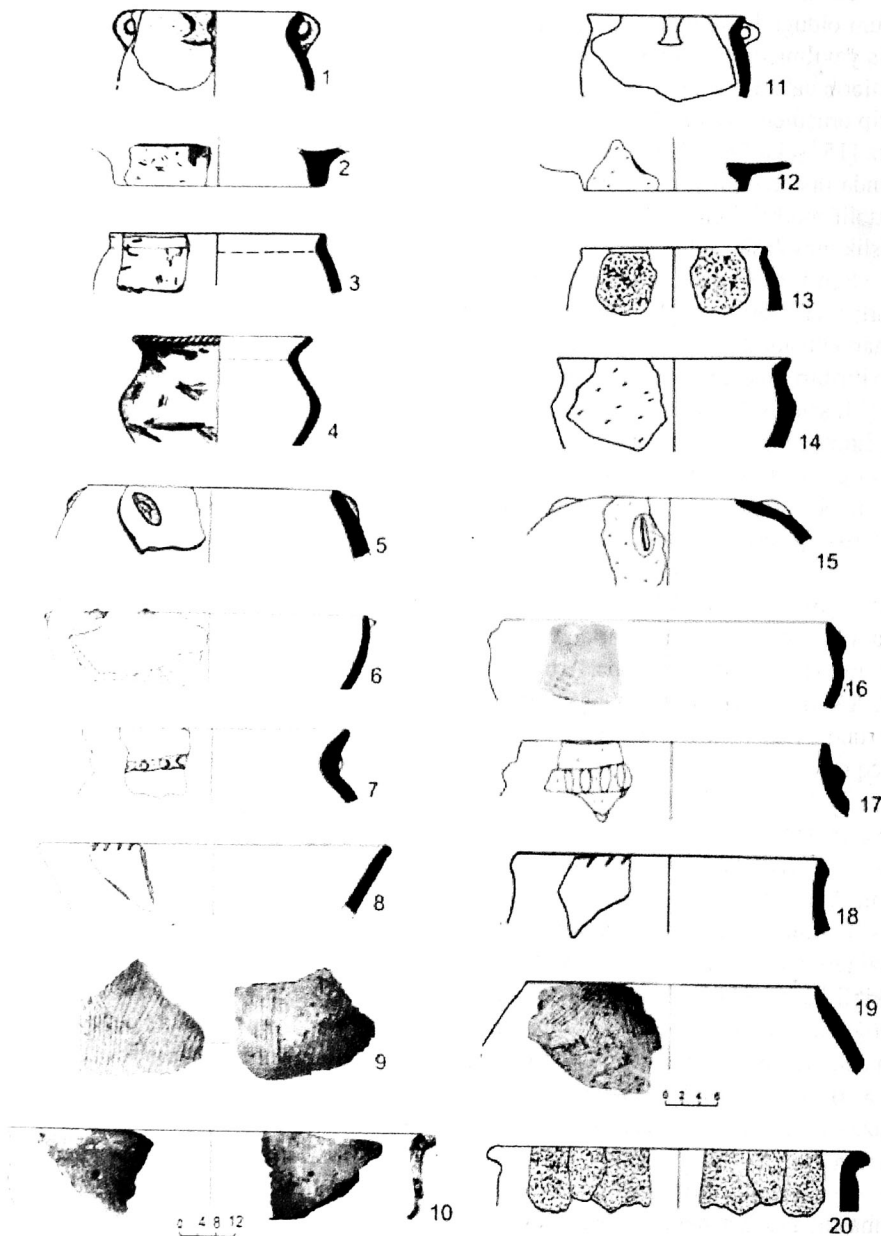
Son Eneolit qablarında izlənilən ənənəvi xüsusiyyətlərin ikinci qrupu Eneolit erkən və orta mərhələsi ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Naxçıvantəpə və Ovçulartəpəsindən aşkar olunan küpələr diqqətə layiqdir. Onlar gilinin saman tərkibli olması, formaları və qulplarına görə bir-birinin demək olar ki, eynisidir (şəkil 2, 1,11). Ovçulartəpəsi, Köhnə Paşqah təpəsindən [11, şəkil 8,4] üzə çıxarılan kiçik ölçülü, qulplu küpələrin yaxın bənzəri Naxçıvantəpənin orta Eneolit təbəqəsində aşkar olunmuşdur (şəkil 2, 1,9). Belə qulplara Ovçulartəpəsinin küpə, kasa tipli qablarında rast gəlinmişdir [1, tab. XXV, 5; LVIII,4]. Onlar saman üzülü və saman tərkibli olub, yalnız həcmələrinə görə fərqlənir (şəkil 2, 2,12). Eyni oxşarlıq silindrik oturaclaqlı qablarda, qabarıq, bikonik gövdəli küpələrdə də nümayiş olunur (şəkil 2, 2-4, 12-14).

Qabların naxışlanma texnologiyasında əvvəlki ənənələr relyef ornamentlər təmsalında özünü göstərmişdir. Onları 4 qrupda sistemləşdirmək olar. Birinci qrupa Ovçulartəpəsi keramikasında izlənilən yuvarlaq və oval qabartmalar aiddir (şəkil 2, 5-6, 15-16). Belə ornamentlərin I Kültəpə, Şomutəpə, Aruxlo, İmirisqorada rast gəlinən nümunələri [8, tab. XXXIV, 1-2; XXXIX, 1-4] onların mənşəyinin son neolit dövrü ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Neolit dövründə sadə formalarla təmsil olunan relyef kəmərlər eneolit dövründə barmaq basqısı, daraq basqısı və çərtmələrlə naxışlanmış formada davam etdirilmişdir (şəkil 2,7, 17).

Tədricən belə çərtmə naxışlar qabların ağız kənarında tətbiq edilməyə başlamışdır. Naxçıvantəpənin orta eneolit təbəqəsində hələlik 1 qab üzərində rast gəlinən bu tipli ornament (şəkil 2, 8) Ovçulartəpəsində qabların ağız kənarının çərtmələnmə, daraq basqısı, dalğavariləşdirmə kimi müxtəlif üsullarla davam etdirilmişdir (şəkil 2,18). Qabların ağzının bu cür qravürlənməsi bəzi tədqiqatçılar tərəfindən ilk qeydə alındığı yerin adıyla "Sion tipli" kimi xarakterizə edilməkdədir [13, şəkil 5.10,1]. Lakin Ovçulartəpəsində bu ornamentin saman tərkibli kasa və küpələr üzərində, həm də çox çeşidli olması onların yerli ənənələrlə bağlı olduğunu göstərir. Qabların səthinin daraqlanmasına Naxçıvantəpədə az nümunələrdə, lakin son eneolit erkən mərhələsində isə çoxsaylı nümunələrdə rast gəlinir (şəkil 2, 9,19). Diqqət çəkən oxşarlıqlardan biri də Yeni yolun xarakterik qablarından olan tavaqlardır. Onların forma bənzərinə Naxçıvantəpədə rast gəlinir (şəkil 2, 10, 20). Yeni yoldan aşkar olunan belə qabların ağzının aşağı hissəsi dairəvi dəşiklərlə çevrəlməsi ilə fərqlənir.

Naxçıvanın Son Eneolit keramikasının təhlili onların hazırlanma texnologiyasında, formasında və ornamentasiyasında əvvəlki dövrlərin bəzi ənənələrinin davam etdiyini göstərir. Onları 2 əsas qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olanlar Son Neolit ənənələrinin birbaşa Son Eneolitdə davamıdır. Onlar Eneolit erkən və orta mərhələsində sanki yoxa çıxmış, son mərhələdə yenidən ortaya çıxmışdır. Ağız kənarı yuvarlaq dəşiklərlə çevrələnmiş tava tipli qablar belə nümunələrdəndir hansı ki, I Kültəpə, Xatunarx, Texutun neolit təbəqəsində aşkar

olunmuş, bənzərləri Yeni yol, Şorsu kimi Son Eneolit III mərhələsinə aid abidələrdə yenidən ortaya çıxmışdır.



Şəkil 2. Son Eneolit keramikasına Erkən və Orta Eneoliddən keçmiş ənənələr (1-8: Ovçulartəpəsi; 9-10: Yeni yol; 11-15,17-20:Naxçivantəpə, 16:Uzunoba).

İkinci qrupa Eneolit erkən və orta mərhələsindən gələn ənənələr aiddir. Onların da bir qismi Neolit ənənələrinin Eneolit dövrünün bütün mərhələlərində davam etməsini göstərən saman tərkibli gildən qablarn lentşəkilli üsulla hazırlanma texnologiyasında, silindrik oturacaqlı konusvari kasalarda, bikonik formalı çölmək tipli qablarda, qablarn boğazını çevrələyən sadə relyef qurşaqlar və yuvarlaq qabartma ornamentasiyada əks olunmuşdur. Digər qism ənənələr isə birbaşa eneolitlə bağlı olub, qablarn səthinin daraqlanmasında, kiçik həcmli qulplu küpələrdə, oval qabartma və çərtmə ornamentasiyada özünü göstərmişdir. Hesab etmək olar ki, e.ə. V minilliyin I yarısında Dalmatəpə mədəniyyəti, II yarısında isə Ovçulartəpəsi mədəniyyəti kimi fərqli istiqamətlərin ortaya çıxmasına baxmayaraq, Naxçıvanın Eneolit tayfaları Neolit ənənələrini bəzi dəyişikliklərlə olsa belə, davam etdirmişlər. Bu faktlar Naxçıvanın Son Eneolit tayfalarının dulusçuluq mədəniyyətinin yerli ənənələr əsasında formalaşdığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri). Bakı: Elm, 2010, 154 s.
2. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarıaltun S. Kültərə yaşayış yerində 2015-2016-cı illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016, Bakı, 2017, 435-457.
3. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçivantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 136 s.
4. Müseyibli N. Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
5. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
6. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.
7. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. (Эпоха энеолита VI-IV тысячелетия до н. э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.
8. Энеолит СССР. Ответственные редакторы тома: Массон В.М., Мерперт Н.Я. Москва: Наука, 1982, 359 с.
9. Abedi, Khatib, Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", Ancient Near Eastern Studies 51, 2014, p. 33-167.
10. Kuliyeve Z., Bahşəliyev V. Naxçıvanın Kalkolitik Çağ Kültürü // TUBA-AR 23/2018, Ankara, 2018, s. 29-52.
11. Maziar S. "Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report" Ancient Near Eastern Studies. 47, 2010, 165-193.
12. Palumbi G. 2007. "A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia)", B. Lyonnet (ed.) Les Cultures du Caucase (ne - II~ millenaires avant notre ere). Leurs relations avec le Proche-Orient: 63-76. CNRS editions, Editions Recherches sur les Civilisations.
13. Sagona A., Zimansky P. Ancient Turkey. 2009, 420 p.

14. Trentin M.C. North-Western Uruk period pottery assemblages. Western Asiatic Department Institute of Archaeology. 315 p.
15. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zeynequliyeva70@mail.ru

Zeyneb Guliyeva

GENESIS OF LATE ENEOLITHIC CERAMICS OF NAKHCHIVAN

The paper investigated the Late Chalcolithic ceramics of Nakhchivan. It was noted that, despite the fact that many monuments were found in the South Caucasus region, the question of the origin of the Late Eneolithic culture has not yet been resolved. This was due to the fact that the monuments of the Early and Middle Chalcolithic have not yet been discovered. The archaeological materials of the Nakhchivantepe, Uchan Agil, Uzunoba monuments, recently registered in Nakhchivan, filled the gap between the Late Neolithic and Late Chalcolithic periods, and also contributed to the study of the origin of the Late Chalcolithic culture. Ceramic products are of particular importance in solving this problem. The ceramics from Ovcularatepe Yeni Yol, Shorsu the traditions of the previous period were met. In these traditions, two directions attract attention. The first direction is connected with the traditions, passing from the Late Neolithic to the Late Chalcolithic, which were represented by frying pans surrounded by round holes. They were discovered in Yeni Yol, Shorsu, more ancient samples are known from the Neolithic layer of Kultepe I, Khatunarh, Tekhut. The second direction is associated with the Early and Middle stages of the Chalcolithic period. They are divided into 2 groups. The first group consists of traditions, which begins with the Late Neolithic continued through all stages of the Chalcolithic. These features are one of the common elements of Kultepe I, Nakhchivantepe and Ovcularatepe. The second group consists of traditions arising in the early and middle phases of the Chalcolithic. Such features are found in Nakhchivantepe and Ovcularatepe, partly in Yeni Yol. All this indicates that the origin of the Chalcolithic ceramics is associated with local traditions.

Keywords: *Late Chalcolithic, Ovcularatepe, Yeni Yol, Nakhchivantepe, Kultepe I.*

Зейнеб Кулиева

ГЕНЕЗИС ПОЗДНЕЭНЕОЛИТИЧЕСКОЙ КЕРАМИКИ НАХЧЫВАНА

В статье исследована позднеэнеолитическая керамика Нахчывана. Отмечено, что, несмотря на то, что в Южно-Кавказском регионе было обнаружено много памятников, вопрос о происхождении позднеэнеолитической культуры еще не решен. Это было связано с тем, что памятники раннего и среднего энеолита до сих пор не были обнаружены. Археологические материалы памятников Нахчывантепе, Учан агыл, Узунобы, зарегистрированных недавно в Нахчыване, заполнили разрыв между позднеэнеолитическими

и позднеэнеолитическими периодами, а также внесли вклад в изучение происхождения позднеэнеолитической культуры. Керамические изделия имеют особое значение в решении этой проблемы. В керамике Овчулартепе, Йени йол, Шорсу встречались традиции предыдущего периода. В этих традициях привлекают внимание два направления. Первое направление связано с традициями, переходящими от позднего неолита к позднему энеолиту, который были представлены сковородками, окруженными круглыми отверстиями. Они были обнаружены в Йени йол, Шорсу, более древние образцы известны из неолитического слоя Кюльтепе I, Хатунарх, Техута. Второе направление связано с ранней и средней стадией энеолита. Они делятся на 2 группы. Первая группа состоит из традиций, которые, начинаясь с позднего неолита, продолжались на всех этапах энеолита. Эти особенности являются одним из общих элементов Кюльтепе, Нахчывантепе и Овчулартепе. Вторая группа состоит из традиций, возникающих в ранней и средней фазе энеолита. Такие особенности встречаются в памятниках Нахчывантепе и Овчулартепе, частично в Йени йоле. Все это указывает на то, что происхождение энеолитической керамики связано с местными традициями.

Ключевые слова: *поздний энеолит, Овчулартепе, Йени йол, Нахчывантепе, Кюльтепе I.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 28.06.2019
 Son variant 09.09.2019